

Л. М. БАЛАБАНОВА,

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри загальної та практичної психології
навчально-наукового інституту права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ОСОБИСТІТЬ СУБ'ЄКТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В АСПЕКТІ ДИНАМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У СИСТЕМІ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Розглянуто питання, пов'язані з переосмисленням змістовного аспекту діяльності працівників міліції в умовах високого динамізму соціальних процесів. Указано, що професіоналізм працівників міліції повинен розглядатись через такі особистісні конструкти, як цінності і смисли, що становлять основу особистісного потенціалу.

Соціальні та економічні перетворення, які в даний час відбуваються в Україні, стимулюють докорінні зміни в суспільстві в цілому і в системі силових структур зокрема. Триває активний процес формування дієвої міліції, покликаної захищати права громадян, що висуває нові вимоги до підготовки та вдосконалення персоналу для роботи в різних підрозділах МВС з метою виконання поставлених завдань, пов'язаних з охороною і захистом суспільного і державного правопорядку. Зміщення акценту в розумінні соціального призначення міліції і її ролі в суспільстві виводить на одне з перших місць необхідність переосмислення змістовної сторони діяльності працівників органів внутрішніх справ (далі – ОВС) та їх місця в жорстко-детермінованих нормативно-правовими актами умовах. Актуалізація нових аспектів функціонування підрозділів ОВС, зміна престижу та професійного статусу міліціонерів у соціумі вимагає наукового осмислення того, як трансформується змістова сторона діяльності працівника правоохоронних органів і як це відбивається на самому суб'єкті діяльності – його особистісних якостях, ціннісно-смісловій сфері, ефективності вчинюваних дій і готовності до змін. Актуальність подібного осмислення тим більше важлива, що згідно з численними даними професійна діяльність здійснює на особистість більш потужний формуючий вплив, ніж інші, непрофесійні, види діяльності і приводить не до випадкових, а до закономірних її змін [1].

Сьогодні необхідно визнати, що у світі відбуваються системні кризові явища, які стосуються економіки, політики, державних структур і суспільства в цілому. Кризи, породжуючи нестійкість соціальних процесів, руйнують звичні, стереотипні форми відносин у різних

сферах діяльності та ініціюють нові, більш пластичні види взаємодій у суспільному та професійному середовищі, і це висуває підвищені вимоги до людини. Саме готовність до змін персоналу ОВС, збереження і підвищення особистісного потенціалу та професіоналізму в постійно мінливих умовах діяльності і становить предмет нашого дослідження.

Сьогодні багато дослідників у галузі юридичної психології відзначають деяку узгодженість еволюції досліджень у даній галузі із соціальною динамікою. Потужні демократичні перетворення, які відбуваються у світі і в Україні зокрема, приводять до актуалізації принципів гуманізму в правовій сфері діяльності і ролі особистості в ній. Указаним питанням присвячені роботи Н. В. Костицького [2], який, аналізуючи предмет юридичної психології, вказує на існування своєрідного континууму, в який включається психологія особистості, в рамках права, психологія правової поведінки, психологія функціонування юридичних органів і посадових осіб, які наділені правами і обов'язками, й обов'язково – особистість суб'єкта правоохоронної діяльності.

Категорія суб'єкта, його феноменологія, дефініції аналізованого поняття і практичне його переломлення широко розглянуто в роботах таких психологів, як С. Л. Рубінштейн, Б. Г. Ананьєв, Б. Ф. Ломов, К. А. Альбуханова-Славська, В. І. Слободчиков тощо. Теоретичні основи розгляду поняття «суб'єкт» були закладені в роботах С. Л. Рубінштейна, який стверджував, що суб'єкт визначається за допомогою його взаємодії з діяльністю. Він виділив найбільш важливі характеристики суб'єкта – активність, здатність до розвитку, інтеграції, саморегуляції, самовдосконалення та самодетермінації. Важливе значення для цілей нашого дослідження має

інтерпретація суб'єкта діяльності в роботах Б. Ф. Ломова [3], який звертав особливу увагу на те, що різні функції психіки: когнітивна, регуляторна та комунікативна – при вищому рівні психічного відображення переростають у властивості суб'єкта. Так, когнітивна функція реалізується в різних сферах діяльності суб'єкта і визначається на рівні становлення самого суб'єкта діяльності та його здатності до самодетермінації, саморегуляції, самоорганізації тощо. Регуляторна функція на рівні свідомості визначається як довільність і реалізується на рівні вольової регуляції діяльності. Комунікативна функція реалізується за допомогою розвитку якісно своєрідних форм спілкування.

Центральною категорією, що відбиває сутність взаємодії професії і людини, є професійний розвиток, який розглядається як фундаментальний процес змін особистості. Його (професійний розвиток) розглядають зазвичай як тотожний прогресивним змінам особистості. Однак так буває, на жаль, не завжди – існує безліч альтернативних траєкторій професійного розвитку. Одні з них приводять до самореалізації у професійній діяльності, інші – до поступового згасання професійних функцій, а треті – до деструктивних проявів особистості.

Розглянемо ті чинники, які здійснюють визначальний вплив на вибір траєкторії професійного розвитку особистості. У низці досліджень, присвячених даним питанням, йдеться про психофізіологічні, психологічні, соціально-професійні і соціально-економічні фактори професійного розвитку. До психофізіологічних факторів відносять фізіологічні характеристики нервової системи людини у світлі її психічної активності, вікових особливостей та гендерних відмінностей. До психологічних – особливості пізнавальної та інтелектуальної сфери, професійно та соціально значущі якості і потенціал особистості. До соціально-професійних факторів – зміст професії, способи виконання діяльності та її стресову насиченість, службові відносини «вертикального» та «горизонтального» характеру. До соціально-економічних чинників – діяльність в умовах ринкової економіки, матеріальної винагороди, соціального оточення [4].

Деякі автори вважають, що успішність професійного розвитку визначається відповідальністю особистості та її усвідомленістю. Нам видається, що в умовах постійної зміни орієнтирів у суспільно-політичній і, як наслідок, у професійній сферах саме усвідомлення людиною своєї ролі в даних процесах і прийняття відповідальності за вибір своїх дій є індикато-

ром зрілості особистості, її переходу на більш високий адаптивний рівень відносин з оточенням. Відповідальність як внутрішній регулятор діяльності спирається на ціннісні орієнтації особистості і тісно пов'язана з усвідомленням людиною своєї здатності виступати джерелом усього того, що відбувається з нею в житті. Розглядаючи відповідальність як особистісний механізм реалізації необхідності, К. О. Альбуханова-Славська вводить поняття вищої стадії відповідальності, коли відбувається присвоєння особистістю зовнішньої необхідності і перетворення її на внутрішню. Деякі автори [5] вважають, що відповідальність служить засобом самоконтролю і внутрішньої регуляції (саморегуляції) діяльності. Відповідальність визначає ступінь професійної активності особистості та її адекватність в складних і небезпечних умовах діяльності, до яких можна віднести і діяльність працівників ОВС.

Теоретичні аспекти проблеми. Специфіка правоохоронної діяльності, в тому числі необхідність взаємодії з правопорушниками, нерідко містить в собі елементи негативної дії на особистість працівника міліції. Недостатня сформованість у працівника певного рівня психологічної і моральної стійкості часто стає причиною розвитку негативних змін у соціально-психологічній структурі особистості і веде до неадекватної поведінки.

Процес формування адекватної поведінки особистості в небезпечних ситуаціях пов'язаний із низкою нижченаведених психічних явищ [6]:

1) розумінням і оцінкою людиною небезпечної ситуації та окремих її чинників. Суб'єктивна категоризація ситуації як небезпечної різна: в одних випадках небезпечна ситуація окремою людиною може сприйматися як безпечна або малонебезпечна, в інших, навпаки, безпечна ситуація може сприйматися як небезпечна;

2) оцінкою значущості ситуації та ставлення до неї. Критерій значущості опосередковує будь-яку реакцію людини. Чим вища оцінка значущості ситуації, тим більш значуща і сильніша реакція на неї;

3) мотивацією активності в ситуації. Одні мотиви змушують людину долати будь-які труднощі, інші спонукають відступати перед найменшими перешкодами;

4) адекватністю рішень, поведінки і дій, у яких виявляється ступінь підготовленості до успішної діяльності в небезпечній ситуації;

5) психічним станом людини і здатністю до опанувальної поведінки, під якою розуміють активний прояв особистістю саморегуляції

своїєї психічної діяльності та оволодіння своїм станом, вчинками та діями.

У ході виконання оперативно-службових завдань можливі ситуації, які порушують звичні алгоритми їх вирішення, що породжує в людини зростання психічної напруженості і позначається на ефективності діяльності аж до відмови від неї. Шляхи формування відмови від діяльності можуть бути різні, однак стан, до якого вони призводять, характеризується тим, що невдачі в діяльності (реальні чи такі, що існують у свідомості) починають набувати для людини більш великої емоційної значущості й особистісного смислу, ніж досягнення мети. З точки зору гуманістичної психології людина не детермінована причинами, які штовхають її до певних дій. Навпаки, причиною дії є мета. А. Адлер зробив революцію в психології тим, що відійшов від природничо-наукового детермінізму стосовно поведінки людини. Він вважав, що дії людини можна зрозуміти, тільки отримавши відповідь на питання «навіщо?», а не «чому?» та з'ясувавши, які цілі ставить вона перед собою. Тут необхідно взяти до уваги, що якщо діяльність людини орієнтована не на смисл і цінності, а зводиться до задоволення потреб, до простого реагування на стимули, є надмірно регламентованою і формалізованою, то це сприяє виникненню ноогенного неврозу, або, за В. Франклом, «екзистенціальної фрустрації», що найчастіше призводить до розвитку девіантних форм поведінки, сприяє появі суїцидальних тенденцій та професійної деструкції особистості. Це знаходить підтвердження в дослідженнях, у яких було виявлено прямий зв'язок асоціальних копінг-стратегій із фактами професійного стресу і доведено, що професійні стресори мають прямі кореляції з моделями асоціальних і маніпулятивних дій. За асоціальною моделлю копінг-стратегій приховуються такі способи поведінки суб'єкта діяльності, в основі яких лежить протиставлення себе та інших. У міліцейських підрозділах така поведінка може розглядатися як відповідна реакція індивіда на організаційний пресинг, в основі якої лежить ідея розведення образу міліції і себе в ній. Це і призводить до дисбалансу в системі засобів адаптивної саморегуляції працівників міліції. Превенція неадаптивних форм поведінки бачиться у виборі конструктивних особистісних орієнтирів і адекватних способів дії, що тісно пов'язано з усвідомленням подібної необхідності. Згідно з Е. Фроммом, можна виділити кілька аспектів такого усвідомлення: 1) усвідомлення, що таке добре і що погано, 2) усвідомлення, який спосіб дій адекватний ситуації для досягнення мети;

3) усвідомлення власних бажань; 4) усвідомлення реальних можливостей, між якими є вибір; 5) усвідомлення наслідків будь-якого рішення; 6) усвідомлення того, що власного усвідомлення недостатньо, щоб почати діяти через біль і позбавлення. З цього випливає, що саме усвідомлення змістовної сторони діяльності та її узгодженість з індивідуальним досвідом, опосередкованого такими смисловими конструктами, як потреби і цінності, і становить основу системи відносин особистості і зумовлює її особистісний потенціал. На думку Д. Леонтьєва [7], в особистісному потенціалі людини можна виділити дві складові, або дві фази екзистенціального циклу взаємин особистості зі світом: 1) фаза відкритості різноманітним можливостям і 2) фаза зосередженості на одній із них та її реалізація. Для кожного моменту часу можна говорити про конкретний потенціал особистості. Саме потенціал є енергетичною характеристикою, яка зумовлює відкритість професійного простору, його динамічну рівновагу в конкретний період розвитку особистості [1].

Використання поняття «простір» не нове, традиційно про нього йдеться в тих дослідженнях, де необхідно провести багатовекторний аналіз різних процесів розвитку особистості [5] та висвітлити особливості суб'єкт-об'єктних взаємодій людини. Наприклад, низка дослідників розглядає освітній простір як частину соціального простору людини, в якому реалізується її діяльність. Спираючись на вищевказане, простір може розглядатися і як середовище, що породжує певну взаємодію між людьми з одного боку, і як середовище, в якому відбуваються динамічні процеси в результаті змін взаємодії між людьми. Інакше кажучи, людина може як залежати і змінюватися під впливом свого оточення, так і чинити на нього свій визначальний вплив. Зміщення акценту в цій взаємодії в той або інший бік залежить від того, наскільки стабільним є внутрішній світ людини, наскільки сформованими і розвиненими є її морально-етичні принципи і ціннісно-смислові орієнтації.

Розглядаючи сказане крізь призму системного аналізу, відзначимо, що якщо система перебуває в процесі розвитку або в стані, коли рівень внутрішньоструктурних суперечностей достатньо високий, вона (система) дуже чутлива до впливів середовища. Навіть мінімальні впливи середовища на систему, що знаходиться в нерівноважному стані можуть змінити процес розвитку системи і порушити внутрішньосистемні взаємини. Тому біблійне застереження «Не ходіть на збори нечестивих» вкрай

важливе для особистості, яка не виробила в процесі свого розвитку власних орієнтирів, перебуває в процесі розвитку або в стані невідзначеності. З іншого боку, для того, щоб вийти із зони суперечностей недостатньо простого нагнітання активного потенціалу системи за допомогою звичної методології або конкретної технології, так можна дійти тільки до певного рівня розвитку. Тільки зміна чинного алгоритму або його коригуюча модернізація може забезпечити перехід системи в наступну зону розвитку. Саме на основі такого принципу людина формує власну індивідуальність, що не заважає їй або розвиватися в загальносоціальному і загальнопрофесійному контексті, або деградувати залежно від наявних інтелектуальних ресурсів. Причому людина буде прагнути тільки до того, що доступно для її розуміння. Якщо базових знань немає, а адекватне усвідомлення сенсу існування в соціальному і професійному середовищі відсутнє, тоді процес еволюції особистості відбувається на рівні задоволення матеріальних потреб. Сама форма розвитку системи вище елементарної ні за яких обставин не можлива, якщо мета, зміст, принципи, алгоритм реалізації базових характеристик індивідууму не відомі або ним не усвідомлені.

Практичні аспекти дослідження. Сьогодні звертає на себе увагу стурбованість керівництва підрозділів ОВС відтоком високопрофесійних, досвідчених співробітників, значною плінністю кадрів і великою кількістю молодих і недосвідчених працівників у підрозділах. У директивних документах МВС України вказується, що для стабілізації професійного ядра кадрів ОВС необхідно створити умови, які сприятимуть підвищенню рівня їх професіоналізму, зокрема, шляхом формування соціально-психологічної компетентності персоналу та впровадження обов'язкової професійно-психологічної підготовки. Однак, на жаль, у роботі з персоналом існує занадто багато формальних підходів, які декларуються, але на практиці не здійснюються, а правові норми, що регламентують роботу з кадрами, не відповідають сучасним умовам [8]. Відчуття відсутності взаємозв'язку результату і дії в діяльності, спрямованої на досягнення мети, призводить до втрати сенсу професійної діяльності і виникнення стану навченої безпорадності. Трансформація внутрішньої інституційної структури міліції, орієнтованої щодо особи на захист її прав і свобод, а щодо суспільства і держави – на забезпечення безпеки матеріальних і духовних цінностей і дотримання конституційного правопорядку загострює проблему суперечностей між жорстко детермінованою державною струк-

турою органів внутрішніх справ і високим динамізмом соціальних процесів в Україні. Це ставить високі вимоги до професійних якостей працівника міліції, що повинні бути опосередковані як його особистісними конструктами – ідеалами, цінностями, свідомістю, вмотивованістю, здатністю до ефективної саморегуляції діяльності, яку розглядають як системну властивість індивідуальності. Вміння ефективно моделювати різні цільові функціональні стани відповідно до певного ситуативного контексту може розглядатися як професійно важлива властивість, що визначає успішність виконання поставлених завдань у швидко мінливих умовах діяльності. До таких можна віднести діяльність працівників правоохоронних органів. Процес аналізу одержаних даних та прийняття рішень виконуються працівниками міліції, як правило, в умовах потенційного або явного конфліктного протистояння в ситуаціях соціальної взаємодії. В результаті цього професійна успішність найчастіше буває жорстко пов'язана з умінням сформулювати адекватний завданню функціональний стан. Від професійно успішного фахівця фактично потрібне віртуозне володіння різними засобами, що забезпечують ефективну і гнучку саморегуляцію стану і перебудову програм поведінки. Увага до системних властивостей індивідуальності, внутрішнього світу учасників правоохоронного процесу, встановлення його основних психологічних характеристик, ставлення до людей, навколишнього світу, суспільних подій необхідні на всіх стадіях професіоналізації особистості. Починати необхідно з профорієнтаційної роботи, оскільки, зіткнувшись із труднощами навчання в перші місяці служби, частина молодих людей відчують розчарування у виборі професії і намагається реалізувати себе в іншому місці [8].

Результати досліджень у галузі психології стверджують, що все починається з мотивації, саме вона є первинною; і поки її немає, ніякий процес, в тому числі процес особистісного розвитку, не буде досконалим. У контексті аналізованих проблем ми вважаємо важливим здійснити модифікацію освітнього простору у ВНЗ таким чином, щоб формування професійно важливих знань, умінь і навичок супроводжувалося обов'язковою комплексною професійно-психологічною підготовкою. Необхідно створити інформаційне середовище в системі неперервної професійної підготовки кадрів МВС. Інформаційне середовище – це сукупність умов здійснення процесу професійної підготовки, що забезпечує реалізацію об'єктами підготовки своїх потреб та можливостей і спрямовані на набуття знань, навичок та вмінь, формування і

розвиток професійно важливих якостей фахівця органів внутрішніх справ. Програма такої підготовки повинна мати модульну структуру. Цільові модулі, змінюючись від освітнього простору у ВНЗ до системи періодичної післядипломної підготовки в період практичної роботи фахівців в ОВС, у своїй основі повинні мати спрямованість на розвиток особистісного потенціалу суб'єкта діяльності, таких якостей особистості, які визначають ціннісно-смыслову основу професійної позиції фахівця. Цільові модулі повинні включати поетапне формування у молодих фахівців: 1) установки на розуміння своєї правоохоронної діяльності як спрямованої на надання допомоги людям у захисті своїх прав і законних інтересів від протиправних посягань, а не на вузьке розуміння цієї діяльності як виражається в здійсненні контролю та притягнення винних до відповідальності, 2) толерантності у ставленні до людей, заснованої на розумінні їх внутрішньої картини світу і повазі їхніх прав і законних інтере-

сів; 3) почуття гордості за свою професійну приналежність і почуття особистої гідності в належному виконанні свого професійного обов'язку; 4) стійкості до професійного стресу і навичок ефективної саморегуляції функціонального стану залежно від поточного виду діяльності. Така робота може реалізуватись через систему соціально-психологічних тренінгів, що можуть проводитись на базі ліцензованих центрів підготовки фахівців, створених у провідних ВНЗ системи МВС на основі розробленої концепції підвищення професіоналізму суб'єктів правоохоронної діяльності.

На нашу думку, активізація внутрішніх психологічних прийомів, орієнтованих на досягнення професійного успіху особистості, є однією з базових складових компетентності фахівця. Конструктивне наповнення змісту кожного модуля і його поетапна реалізація буде сприяти, на наш погляд, не тільки зміцненню адаптаційного потенціалу людини, але і її повній професійній реалізації.

Список використаної літератури

1. Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму : монографія / В. Л. Погрібна. – К. : Алеута ; КНТ : ЦУЛ, 2008. – 336 с.
2. Костицький Н. В. Введення в юридичну психологію: методологічні та теоретичні проблеми / Н. В. Костицький. – К. : Вища шк., 1990. – 259 с.
3. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 342 с.
4. Зеер Э. Ф. Психология профессиональных деструкций : учеб. пособие для вузов / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк. – М. : Акад. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2005. – 240 с.
5. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
6. Столяренко А. М. Экстремальная психопедагогика / А. М. Столяренко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 607 с.
7. Леонтьев Д. А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Д. А. Леонтьев // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносова. – 2002. – Вып. 1. – С. 56–65.
8. Бандурка О. М. Теорія і методи роботи з персоналом в органах внутрішніх справ : підручник / О. М. Бандурка, В. О. Соколов. – Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 365 с.

Надійшла до редколегії 01.02.2012

БАЛАБАНОВА Л. М. ЛИЧНОСТЬ СУБЪЕКТА ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АСПЕКТЕ ДИНАМИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ В СИСТЕМЕ МИНИСТЕРСТВА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Рассмотрены вопросы, связанные с переосмыслением содержательной стороны деятельности работников милиции в условиях высокого динамизма социальных процессов. Указано, что профессионализм работников милиции должен рассматриваться через такие личностные конструкты, как ценности и смыслы, которые составляют основу личностного потенциала.

BALABANOVA L. PERSONALITY OF SUBJECT OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITY IN THE ASPECT OF DYNAMIC CHANGES IN THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS

The issues connected with the process of reconsideration of the content side of police officers' activity in a high dynamics of social processes are reviewed. It is indicated that the professionalism of police officers must be consider through such personal constructs as values and meanings that form the basis of personal potential.